

فرهنگنامه قرآنی

با نظارت

دکتر محمد جعفر یاحقی

بهاء الدین خرمشاهی

اخیراً «فرهنگ برابره‌های فارسی قرآن بر اساس ۱۴۲ نسخه خطی کهن محفوظ در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی» به همت یکی از کاردان ترین و کوشاترین قرآن پژوهان ایران، آقای دکتر محمد جعفر یاحقی، استاد دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مشهد و سرپرست گروه فرهنگ و ادب در بنیاد پژوهش‌های اسلامی از سوی همین بنیاد، با نام فرهنگنامه قرآنی منتشر شد. به واقع مشهد مقدس از کانونهای مهم قرآن پژوهی جهان اسلام است. و کتابخانه هزار ساله آستان قدس رضوی در حدود ده هزار نسخه خطی کهن قرآن کریم را که ۳۰۰-۴۰۰ نسخه آن دارای ترجمه فارسی است، در گنجینه خود دارد (راهنمای گنجینه قرآن، تدوین احمد گلچین معانی، فهرست قرآنها مترجم در کتابخانه آستان قدس رضوی، تدوین محمد آصف فکرت).

در جوار مرقد مطهر حضرت ثامن الائمه، و گنج هزار ساله کتابخانه کم نظیر آن، قرآن پژوهان بزرگ و بزرگواری، به تحقیقات قرآنی اشتغال داشته یا دارند. نظیر شادروان احمد علی رجایی (که فکر تدوین این فرهنگنامه از ایشان است و دکتر یاحقی در سالهای پیش از انقلاب در پرداختن به فهرست نگاری و خارج نویسی کردن واژه های فارسی ناب از ترجمه های کهن بین سطور قرآن مجید، دستیار ارشد ایشان

بوده است)؛ و نظیر دکتر علی رواقی که چندین و چند اثر قرآنی گرانسنگ را تصحیح و طبع کرده است (از همه مهمتر قرآن قدس، و تفسیر بصائر، و ترجمه قرآن موزه پاریس و آثار دیگر...) و دکتر محمود روحانی (صاحب فرهنگ آماری کلمات قرآن کریم در ۳ مجلد که در سالهای گذشته هم کتاب سال اعلام شد و هم جزو آثار برگزیده از سوی دانشگاه تهران، و نقدهای متعددی در نشریات مختلف بر آن نوشته اند)، و دکتر محمد مهدی رکنی، (صاحب نامه هدایت، و برگزیده یا لطایفی از تفسیر کشف الاسرار و مقاله مهم جلوه های تشیع در تفسیر کشف الاسرار و آثار دیگر) و تقی بینش (که یکی از فرهنگهای قرآنی کهن آستان قدس را به طبع رسانده است) و دکتر محمد علوی مقدم استاد دانشکده ادبیات و الهیات دانشگاه مشهد (صاحب آثار قرآن پژوهی متعدد از جمله جلوه جمال، و تصحیح فرهنگ مستخلص که واژه نامهای قرآنی است) و نجیب مایل هروی (مصحح آثار قرآن پژوهی عدیده از جمله تفسیر تاج التراجم اسفراینی (نزدیک به انتشار) و استاد کاظم مدیر شانه چی که تحقیقات و مقالاتی درباره تاریخ چاپ قرآن و سیرقرآنها چاپی دارند. و مجموعه نفیس قرآنها چاپی خود را به کتابخانه آستان قدس رضوی اهدا کرده اند. و دیگر عزیزان که گنجوران گنج معارف اسلامی و قرآنی هستند، و بانشاط علمی بی سابقه و بی شائبه ای، فروتنانه به خدمات گرانقدر فرهنگی اشتغال دارند.

دکتر محمد جعفریاحقی از کاردان ترین و پرکارترین قرآن پژوهان ایران در عصر جدید است، و آثار قرآن پژوهی متعددی از حدود ۲۵ سال پیش تا کنون، تحقیق و تصحیح کرده و به طبع رسانده است. از جمله گزاره ای از بخشی از قرآن مجید: تفسیر شفقشی (تهران، بنیاد فرهنگ، ۱۳۵۵). دیگر تصحیح و نشر ترجمه قرآن مورخ ۵۶ ق. (تهران، مؤسسه فرهنگی شهید رواقی، ۱۳۶۳). دیگر سرپرستی و اهتمام والا در تصحیح و طبع و نشر تفسیر ابوالفتوح رازی [=روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن] با همکاری دکتر مهدی ناصح. از این تفسیر گرانقدر و این تصحیح علمی طراز اول تا کنون مجلدات ۱ تا ۵ و ۹ تا ۱۷ منتشر شده است و طبع و نشر باقی مجلدات بیستگانه آن ادامه دارد. و جدیدترین و به اعتبار سالها و سنوات تحقیق قدیمترین. کوشش قرآن پژوهی ایشان با همکاری جمعی از محققان زبده در گروه فرهنگ و ادب بنیاد پژوهشهای اسلامی وابسته به آستان قدس رضوی، همین

فرهنگنامه قرآنی است.

تدوین این گونه فرهنگهای اختصاصی قرآنی سابقه ۸۰۷۰ قمری، یا حتی بیشتر دارد، و در عصر جدید، ده پانزده فقره از آنها غالباً با تصحیح های علمی و محققانه به طبع رسیده است. در اینجا به عناوین بعضی از این گونه فرهنگها اشاره می کنیم.

لسان التنزیل (از مؤلفی ناشناخته، از قرن پنجم (تصحیح و طبع به اهتمام دکتر مهدی محقق). تفسیر مفردات قرآن (از مؤلفی ناشناخته. تصحیح و طبع به اهتمام دکتر عزیزالله جوینی). الدرر فی الترجمان (تألیف شمس العارفین محمد بن منصور مروزی. تصحیح و طبع به اهتمام دکتر محمد سرور مولایی). المحيط بلغات القرآن (اثر ابوجعفر احمد بن علی مقرئ بیهقی - نسخه خطی). و جوه القرآن (اثر ابوالفضل حبیب بن ابراهیم تفریسی. تصحیح و طبع به اهتمام دکتر مهدی محقق). جوامع البیان (اثر حبش تفریسی. نسخه خطی) تراجم الاعاجم (از مؤلفی ناشناخته تصحیح و طبع به اهتمام مسعود قاسمی و محمود مدبری). تراجم الاعاجم (اثر زین المشایخ محمد بن ابی القاسم بقالی خوارزمی، قرن ششم، نسخه خطی). المستخلص یا جواهر القرآن (اثر محمد بن محمد بن نصر بخارایی، متوفی ۷۱۰ یا ۷۱۱، که سه تصحیح و طبع دارد. ۱) با عنوان دو اثر در علوم قرآنی، به شیوه چاپ عکسی، طبع پاکستان. ۲) با عنوان جواهر القرآن، به تصحیح شادروان دکتر مهدی درخشان، طبع دانشگاه تهران. ۳) با عنوان المستخلص به تصحیح دکتر محمد علوی مقدم و دکتر رضا اشرف زاده). ترجمان القرآن (اثر میر سید شریف جرجانی، متوفی ۸۱۶ ق، تصحیح و طبع به اهتمام دکتر محمد دبیر سیاقی). کنز اللغات (اثر محمد بن عبد الخالق از دانشمندان قرن نهم، نسخه خطی). درر منثور (اثر محمد شریف بن محمد مقیم، نسخه خطی). قسطاس مستقیم و مفتاح لغات قرآن کریم (اثر محمد علی بن شاهقلی رازی، نوشته شده در سال ۱۰۸۲ ق، نسخه خطی). فرهنگ لغات قرآن (از قرآن مترجم مورخ ۵۵۶ ق، محفوظ در کتابخانه آستان قدس، تصحیح و طبع به کوشش تقی بینش). فرهنگ لغات قرآن، خطی آستان قدس رضوی، شماره ۴، با ترجمه کهن فارسی. (تصحیح و طبع به کوشش شادروان احمد علی رجایی بخارایی). و سرانجام: فرهنگ ترجمه و قصه های قرآن، مبتنی بر تفسیر ابوبکر عتیق نیشابوری [معروف به سورآبادی]. (تحقیق و تدوین دکتر محمد جاوید صباغیان).

البته واژه نامه های قرآن منحصر به اینها نیست. ولی در مورد آثاری که برشمرديم دو مشخصه را در نظر گرفتيم. نخست فارسی - عربی بودن، دوم قدیمی بودن. و گرنه تعدادی واژه نامه های جدید قرآن تدوین شده است که عمده ترین آنها *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم* اثر آقای حسن مصطفوی است که ۱۳ مجلد از آن منتشر شده و دو مجلد دیگر در دست انتشار است.

باید توجه داشت که فرهنگنامه قرآنی از همه واژه نامه های قرآنی که برشمرديم جامع تر و حجم آن در حدود ۵ تا ۷ برابر آنهاست. و مهمتر آنکه این اثر يك واژه نامه عادی و ساده فی المثل مانند *لسان التنزیل* یا *الدرر فی الترجمان* نیست بلکه ترجمه نامه قرآن است. یعنی برابر نهاده های فارسی در برابر کلمات و تعبیرات قرآنی، که در واقع ترجمه های تحت اللفظ و بین السطور قرآن کریم بوده، گرد آوری و مرتب و مدون و الفبایی شده و نهایتاً به صورت يك فرهنگ الفبایی (ابتثی، بر حسب ظاهر لغت و شکل کتابت آن، نه ماده لغت که غالباً به حدس زدن عالمانه نیاز دارد) عرضه شده است.

این ترجمه نامه فرهنگ وار که بر مبنای ۱۴۲ قرآن خطی ترجمه دار فراهم آمده، يك گنج شایگان است که در اهمیت آن هر چه گفته شود، رسا نیست. این فرهنگ می تواند تحول عظیمی در ترجمه قرآن کریم به فارسی ایجاد کند. و ان شاء الله خواهد کرد. - زیرا هر مترجمی در هر گوشه جهان اسلام، و البته فارسی زبان، با در دست داشتن این اثر، گویی ۱۴۲ ترجمه عتیق قرآنی را در دست دارد. تازه اگر کسی ۱۴۲ ترجمه کهن قرآن را به صورت اصلی یا عکسی در دست داشته باشد، به آسانی نمی تواند از آنها استفاده کند و مثلاً برای اینکه دریابد لغت *استضعاف* یا *استضعفونی* را چه ترجمه کرده اند، باید یکایک ۱۴۲ اثر خطی را (که طبعاً نمی تواند در اختیار داشته باشد، ولی فرضاً چنین تصور کردیم) یا نسخه های عکسی را زیرو رو کند. اما این فرهنگ خوش تدوین و آسان یاب در ذیل «استضعاف» (به همین صورت که کتابت می شود یعنی ابتدا الف، سپس سین، سپس ت. سپس ضاد تا آخر) تمام برابر نهاده های موجود و غیرمکرر این ۱۴۲ منبع را به دست می دهد.

دکتر محمد جعفر یاحقی در اشاره به روش تدوین این اثر می نویسد:

«همین روش الفبایی را مادر تنظیم فرهنگنامه قرآنی - یعنی کتاب حاضر - البته با

دقت بیشتری برگزیده ایم و گذشته از این که مبنای کار خودمان را در تفکیک و ترتیب کلمات، کتاب المعجم الاحصایی لالفاظ القرآن الکریم قرار داده ایم. در واقع به شیوه ترتیب المعجم المفهرس بخشی از آیه مؤضع کلمه در قرآن مجید را هم، به منظور تسهیل در امر دستیابی هر واژه در کلام الله، در برابر مدخلها داده ایم.» (مقدمه، ص ۲۱) همچنین می نویسد:

«مبنای تفکیک و واژه های قرآنی (مدخلها) در این فرهنگنامه، کتاب المعجم الاحصایی لالفاظ القرآن الکریم [= فرهنگ آماری کلمات قرآن کریم] تألیف دکتر محمود روحانی بوده است. [که با فهرست الفبایی ابثی شادروان محمود رامیار هم تطبیق دارد].» (ص ۲۶ و ۲۷) در این امر عظیم گروهی از محققان «گروه فرهنگ و ادب» بنیاد پژوهشهای اسلامی که غالباً در رشته های ادبیات فارسی یا عربی یا الهیات تحصیل کرده اند، صمیمانه و عاشقانه همکاری داشته اند که نامهایشان در مقدمه سرپرست و مسؤول اصلی آن (دکتر یاحقی) آمده است.

در حق این کتاب باید با استشهاد به قرآن کریم - گفت:

«مثل هذا فلیعمل العاملون» (صافات/ ۶۱)

بنده به عنوان یکی از مترجمان قرآن کریم و منتقدی که بر ۷-۸ ترجمه فارسی عصر جدید قرآن مجید نقد نوشته ام (و مجموعه آنها در کتابی به نام قرآن پژوهی، نزدیک به انتشار است) و سالیان سال به دلایل عدیده با مسأله برابر نهاده های فارسی در برابر کلمات و عبارات و تعبیرات قرآنی سرو کار داشته ام، از اینکه این گنج عظیم شایگان، تقریباً به رایگان، در اختیار همگان، به ویژه قرآن پژوهان و فرهنگ نویسندگان و دوستداران معارف قرآنی و زبان فارسی قرار گرفته است، بسیار شاد و شگفت زده ام؛ و به دوست قرآن پژوه کاردان خود آقای دکتر محمد جعفر یاحقی و همکاران فاضل فروتنشان، و مسؤولان خدوم و خوش فکر بنیاد پژوهشهای اسلامی وابسته به آستان قدس رضوی، صمیمانه شادباش و دیرزی و دست مریزاد می گویم، و افزایش توفیق همگان را در عرضه این گونه خدمات فرهنگی از درگاه حضرت حق، جل و علا، مسألت دارم.